

મારી કારકિર્દી નક્કી થાય છે

વાર્તાઓ લખવાનું શરૂ કર્યું. કવિતા ઉપર તો હાથ બેસી ગયો હતો. નવલકથાલેખનનો પ્રયોગ પણ જસુભાઈના સહકારથી થઈ ચૂક્યો હતો. સાતમા ધોરણમાં હતો ત્યારે કારકિર્દી વિશે નિર્ણય કરવો મને જરૂરી લાગ્યો.

એક દિવસે મેં ઘેર જાહેરાત કરી, “મારે આગળ ભણવું નથી.”

“કેમ?”

વાત સ્વયં સ્પષ્ટ હતી. હરકોઈને સમજાય એવી હતી. મેં ધીરજ ગુમાવ્યા વગર કહ્યું, “ભણવાની જરૂર નથી માટે.”

બંને ભાઈ સ્ફૂર્તિથી મારી બે બાજુ ગોઠવાઈ ગયા.

“ભણશો નહીં તો કરશો શું?”

જે તે સંજોગોમાં માનાર્થે બહુવચનનો પ્રયોગ એમને જરૂરી લાગ્યો હશે.

“વાર્તાઓ-નવલકથાઓ લખીશ.”

“તારે એ કરવું હોય તો એ કરજે, કોઈએ તારા હાથ બાંધી રાખ્યા નથી, પણ એ માટેય ભણવું તો જોઈએ ને?”

“વાંચવા જેવું બધું અનેક વાર વાંચ્યું છે. લખતાં આવડે છે. હાઈસ્કૂલ કે કૉલેજના શિક્ષકો મને નવું શું શીખવવાના છે? અને કંઈક બે-ચાર વાતો બાકી હશે તે તો લખતાં લાડિયો.”

અમરસિંહભાઈ ખૂબ હસ્યા. શિકારકથાઓના લેખકે નાનાને વટલાવ્યો ત્યારે એમને કલ્પના નહીં હોય કે પરિસ્થિતિ આટલી

હદે વણસી જશે. બહુ ઓછાના જીવનમાં આવે તેવો એ મહામૂલો પ્રસંગ હતો. એને એ પૂરેપૂરો માણતા હતા.

ધીમેથી પૂછ્યું, “નોકરી કોણ આપશે?”

“પન્નાલાલ પટેલ નોકરી કરે છે?”

વાર્તામાસિકો લોકપ્રિય લેખકોની ટેવો અને ધૂનો ઉપરાંત તેમના વ્યવસાય વિશે પણ માહિતી આપતાં. કોને કાપડની દુકાન, કોને અનાજ દળવાની ચક્કી અને કોણ બંગડીઓ વેચે તે અમે જાણતા. લેખકોનો એક વર્ગ ‘કલમજીવી’ તરીકે ઓળખાતો એમાં પન્નાલાલ ઉપરાંત પેટલીકર, પીતાંબર પટેલ અને ગુણવંતરાય આચાર્યનો સમાવેશ થતો.

આમ વાત નાખી, દાણો દબાવી જોયો પણ કંઈ વળ્યું નહીં. પ્રયત્ન કર્યાનો સંતોષ બાળલેખકને થયો. મનોમન વચલો રસ્તો એવો વિચાર્યો કે સ્કૂલે જવાનો અભિનય કરવો, ભણવાના હાવભાવ કરવા, ગણિત તો સાવ ખોટેખોટું જ ભણવું, બાકી આપણે કરતા હોઈએ તે ક્યેં રાખવું.

હું કલમના ખોળે માથું મૂકવાની તૈયારી કરતો હતો ત્યારે મને વારવા માટે અંધકારનાં તત્ત્વોએ તેમના એક પ્રતિનિધિને મોકલ્યો. મંગળભાઈ નામના શિક્ષકનું રૂપ લઈ એ મારી પાસે આવ્યો. બદલી થઈને એ તાજા અમારી નિશાળમાં આવ્યા હતા. એક દિવસે એ મને બજાર વચ્ચે મળ્યા અને ઊભો રાખ્યો. સ્થળ બધી રીતે બંધબેસતું હતું – લાઈબ્રેરી આગળનો ચોક. ખાદીના સ્વચ્છ કડક ધોતિયાનો છોડો છટાથી એક હાથમાં પકડી રાખ્યો હતો. બીજામાં પેટલીકરની તાજી પ્રગટ થયેલી દળદાર નવલકથા હતી. તેમણે મને ભણાવ્યો નહોતો પણ બહારની વિશાળ દુનિયામાંથી આવ્યા હતા અને કડવો શિક્ષકધર્મ બજાવવા તત્પર હતા.

મને ઉપરથી નીચે સુધી તપાસતાં એમણે કહ્યું, “તમે સાહિત્યકાર થવાના છો એમ મેં સાંભળ્યું છે.”

એટલા મોટા શબ્દ સામે મને સહેજ પણ વાંધો નહોતો. છાતી વધુ પડતી ફુલાઈ ન જાય તેનું ધ્યાન રાખતાં મેં કહ્યું, “હા જી.”

“શું લખશો?”

“વાર્તાઓ, નવલકથાઓ.”

“પણ લખવા જેવું તો બધું લખાઈ ગયું છે.”

એમણે ખૂબ ધીરજથી દાખલા-દલીલો સાથે વિચાર-વિસ્તાર કર્યો. ઐતિહાસિક નવલકથાઓ મુનશી અને ધૂમકેતુએ લખી નાખી કે નહીં? એવું જ રમણલાલના હાથે શહેરી જીવન અને પ્રણયના રંગોનું થયું. ગ્રામજીવન પન્નાલાલ, પેટલીકર અને પીતાંબર એ ત્રણ ભૂમિપુત્રોએ ખેડી નાખ્યું. દરિયાઈ સાહસોમાં ગુણવંતરાય આચાર્યએ ઝુકાવ્યું અને મેઘાણી શૌર્યકથાઓમાં ઝૂઝ્યા. હવે, નવા લખનાર માટે બચ્યું શું?

“તો સાહેબ, હું દક્ષિણ ધ્રુવ વિશે લખું? આપની રજા હોય તો મંગળના ગ્રહ ઉપર ચઢાઈ કરું?” – એવા અળવીતરા પ્રશ્નો કર્યા વગર હું મૂંગો રહ્યો. અદ્ભુત પ્રશ્નોની સામે તદ્દન સાચા જવાબો પણ ટકી શકતા નથી.

મંગળભાઈ વ્યક્તિ નહીં, એક આખી વિચારસરણી હતા. એ પછી પણ જુદાંજુદાં નામે, વિવિધ વસ્ત્રોમાં, ક્યારેક સાડીમાં પણ, એ મને મળ્યા છે.

મારા મિત્ર વિનોદ રાવળના પિતાશ્રી ગિરિજાશંકર ગામડાના જૂની પેઢીના બ્રાહ્મણોની એક વાત કહેતા.

બે પટેલ આવ્યા. ગોરબાપાની સામે પાયલાગણ કરીને બેઠા.
“આવો પટેલ, કેમ આવવું થયું?”

“ગોરબાપા, દીકરીને ઓણની સાલ પરણાવવી છે. રૂપાળું, સરસ, વૈશાખ સુદ અગિયારશનું મૂરત કાઢી આપો.”

ગોરબાપાના મોંમાંથી સિસકારો નીકળી ગયો. એમણે લમણે હતાશાનો હાથ મૂકી દીધો, “હત્તારી!”

“એવું ચ્યમ બોલ્યા?”

“તમે થો...ડા મોડા પડ્યા. વૈશાખ સુદ અગિયારશનાં ત્રણ મૂરત હતાં. એક બનેશંગ દરબાર લઈ ગયા, બીજું શંકરલાલ મુખીને આપ્યું અને ત્રીજું સોમચંદ મોદી – એ તો હમાણાં જ, તમને સામા ના મળ્યા?”

“એ જે હોય તે. કાંક રસ્તો કાઢવો પડશે.”

“તમે આવ્યા છો તો કાંઈ છૂટકો છે? આ તો શું કે થોડો વિધિ કરવો પડશે.”

તે વખતે હું આ વાર્તા જાણતો નહોતો. જાણતો હોત તો મંગળભાઈને કહેત – ચિંતા ન કરો, સાહેબ. હું નવાં મૂરત કઢાવીશ. ઘોડે ચડવું છે એ નક્કી.

અંધારામાં લપાતા આવીને ચાર-પાંચ આકાર આંગણાના છેડે બેસી જાય છે. ચહેરા દેખાતા નથી. દૂબળી કાયાઓ ઉપર ફાટેલાં વસ્ત્રો છે.

લેખક પૂછે છે, “કોણ એ –?”

“એ તો અમે વેદનાઓ.”

“ઓ હો, તમે મારે આંગણો?”

એ સંકોચાઈને ખૂણામાં પેસે છે, “પગ ઊપડતો નહોતો.”

“એવું કેમ લાગ્યું? તમે જુઓ છો ને કે આપણા ઘરને દરવાજા જ નથી.”

“રસ્તામાં એક જ્ઞાની મળ્યા હતા. એ કહે કે અમે બધી તો લખાઈ ગઈઓ છીએ.”

“એની ચિંતા ન કરો. આપ સહુ આ તરફ ચાલ્યાં આવો બેઘડક.”

ચકલીનો માળો

કોઈ વાચક હોઈનો અચકોમચકો કરે છે – રોજની એક વાર્તા?

હું જે કરી રહ્યો હતો તે માટેનું પ્રમાણ મારી જાત હતી, તેના તર્ક આંતરિક હતા અને ઉત્તરદાયિત્વ પણ બહારની કોઈ સત્તા પરત્વે નહોતું. તેમ છતાં, વર્ષો પછી એક સમાનધર્મી તરફથી સમર્થન મળ્યું ત્યારે મને ઘણું સારું લાગ્યું. અમેરિકન લેખકોમાં હેમિંગ્વે અને ફૉકનરની સાથે વિલિયમ સારોયાન પણ મારો પ્રિય વાર્તાકાર હતો. ‘હેલો, આઉટ ઘેર –’ નામનું એનું એકાંકી નાટક મને ખૂબ ગમ્યું હતું અને મહેસાણા રેલવે સ્ટેશને એ. એચ. વ્હીલરના બુક-સ્ટોલ ઉપરથી દસ સેન્ટ એટલે તે વખતના આખા પચાસ પૈસામાં તેની નવલકથા ‘હ્યુમન કોમેડી’ની સંક્ષિપ્ત આવૃત્તિ ખરીદી હતી. મેજિક રીઅલિઝમની શોધનો યશ પછીથી થયેલા લેટિન અમેરિકન લેખકોને આપવામાં આવે છે પણ તેના ઘણા અંશ ફૉકનર અને સારોયાનમાં હતા.

લેખક તરીકેની પોતાની શરૂઆતની કારકિર્દીની વાત કરતાં સારોયાને લખ્યું છે કે હાઈસ્કૂલનું ભણતર પૂરું કર્યા પછી તે આગળ ભણ્યો નહીં. દિશાવિહીન બની રખડ્યા કરતો એને કારણે ઘેર અને બહાર તે હડધૂત થતો હતો. એવામાં એક રાત્રે એક વાર્તા ઊતરી. પછી બીજી અને ત્રીજી લખાઈ. આ વાર્તાઓ એણે કોઈ મિત્રની સલાહ પ્રમાણે એક દૈનિક પત્રને મોકલી આપી, પખવાડિક કે માસિક નહીં પણ દૈનિક. પછી તો આપોઆપ જ એવો ક્રમ ગોઠવાયો કે રોજ રાત્રે વાર્તા લખે અને બીજા દિવસે

ટપાલમાં મોકલી આપે. મઠારવાનું, ફરીફરીને લખવાનું, વાર્તાને ઠરવા દેવાનું—જે ગણો તે બધું એક જ બેઠકમાં. આવી માંદગી ઉપર મિત્રોએ તો હસવું પડે જ. લેખકશ્રીના પોતાના હૃદયના ઘબકારા પણ નિયમિત નહીં જ હોય. સંપાદકના પ્રતિભાવની રાહ જોવાની હતી.

એક દિવસે એ દૈનિકપત્રના તંત્રીનો પત્ર નહીં પણ ટેલિગ્રામ આવ્યો - ડોન્ટ સ્ટોપ.

બે જ શબ્દો. અટકતો નહીં, ચાલુ રાખજે.

સારોયાનની વાત નીકળી છે તો ભેગાભેગી એની એક વાર્તાનો ઉલ્લેખ પણ કરવો જોઈએ. અપ્રસ્તુત નથી. ખૂબ પાતળા તાંતણે - અથવા, આગળ સ્પષ્ટતા થશે તે પ્રમાણે ઘાસના તણખલે - તે આ લખનાર સાથે જોડાયેલી છે. સારોયાનની વાર્તાનો નાયક કિશોર છે. એ કહે છે મારા વાળ ખૂબ વધ્યા હતા અને બધાં મારી ઉપર હસતાં અને મારી બા કહ્યા કરતી કે પીટ્યા બાવા જેવો ફરે છે તે જઈને કાતર મુકાવી આવ પણ હું સાંભળતો નહીં. પછી એક બપોરે એવું બન્યું કે હું ઘરની આગળ બગીચામાં બેઠોબેઠો આકાશ સામે જોઈ ચિંતન કરતો હતો ત્યાં એક ચકલી આવી તેણે મારા માથામાં એક તણખલું મૂક્યું પછી બીજી આવી. પછી -

મેં ઘરમાં જઈને મારી બાને કહ્યું, પૈસા આપ, હજામત કરાવવી છે.

સારોયાનની વાર્તાનો આ ભાગ મારા જીવનમાં સહેજ જુદી અને વધારે અસરકારક રીતે ભજવાયો. એ નાયક તો આદર્શ ગણાય, મારા માથામાં પંખીઓ વસવાટ કરવા નહોતાં આવતાં પણ જતું આવતું કોઈ મારા વાળ વિશે નામ પાડ્યા વગર ઘસાતું બોલતું. સામાન્ય મનુષ્યો દ્વારા થતી ટીકાની હું પરવા કરું નહીં પણ પંખીઓ અને એમાં પણ ચકલીઓની વાત જુદી છે. એક વાર નિશાળના રસ્તે સડસડાટ જતો હતો ત્યાં સામે એક છોકરી

મળી. એ મુંબઈનિવાસી હતી અને એનું કુટુંબ ક્યારેક જ ગામમાં આવતું. અમારે કૌટુંબિક સંબંધ હતો પણ બજારની વચ્ચે ઊભો રાખી મારી સાથે વાત કરે તે, એ સમયના હિસાબે ક્રાંતિકારી પગલું ગણાય. એને કટોકટી જેવું કંઈક લાગ્યું હશે તેથી તે હદ સુધી ગઈ હશે.

એણે ટહુકો કર્યો, “ભાઈ -

હું ઊભો રહી ગયો, ઊડવાની સ્થિતિમાં, “હા -

“એક મિનિટ -”

ગભરાતાં શરમાતાં મેં પૂછ્યું, “શું?”

“તમને એક વાત કહેવાની છે.”

“બોલો ને.”

(ઝટ કહો. તે એક વાતની તો મારાં કાવ્યો યુગોથી પ્રતીક્ષા કરી રહ્યાં છે.)

“ખોટું ન લગાડતા, પણ હું એમ કે’તી’તી કે -”

“બોલો બોલો!”

(તમારો ક્ષોભ હું સમજી શકું છું)

“ખોટું ન લગાડતા -’

(આવી વાતમાં ખોટું લગાડવાનું શું હોઈ શકે, ભલા?)

“તમે આમ ફરો છો ને, તે, તેલ બહુ મોંઘું થઈ ગયું છે?”

હું શરમાયો, એ ખડખડ હસી અને હું નાઠો. તે જ દિવસે સારોયાનના નાયકે કર્યું હતું તે બધું કર્યું, પણ -

ચકલીએ માળો બાંધ્યો એમ કહી શકાય?

શિક્ષકનો ઓટલો

એક આફ્રિકન કહેવત છે કે એક બાળકને ઉછેરવા માટે આખું ગામ જોઈએ. એનો અર્થ એ થયો કે આજે જેને હુતાહુતીનું ન્યૂકિલયર ફેમિલી કહીએ છીએ તેનું કે દાદા-દાદી કાકા-કાકીવાળા ગમે તેટલા વિશાળ કુટુંબનું પણ એકલે હાથે એ કામ નહીં. ચકલી, મોર, લીમડો, તાપાણું, વરસાદ, શેરીની ડોસીઓ, ચિત્રવિચિત્ર મહેમાનો, ભિખારી, બાવા, નટ, ભરથરી, ભવૈયા, મંદિરની આરતી, અંધારું, નદી, ડાકલાં, ભૂવા, દંતકથાઓ – વિસ્મયની ઊઘડતી આંખોને શું ન જોઈએ? બાળક વિશે જો આ સાચું હોય તો એક લેખકને ઉછેરવા માટે પણ આટલું તો જોઈએ જ. ઉપરાંત થોડા માઈલની ત્રિજ્યામાં એક લાઈબ્રેરી હોય અને ક્ષિતિજ પાસે ક્યાંક શિક્ષકનો ઓટલો હોય.

વાર્તાઓ છપાતી થઈ ત્યારે હું હાઈસ્કૂલના આઠમા ધોરણમાં હતો, પણ મારા શિક્ષક તુલસીભાઈએ હજુ મારી ઉપરનો હક જતો નહોતો કર્યો. શિષ્ય નાની ઉંમરે વાર્તાઓ લખતો થયો તેનો ગર્વ હશે પણ ઉત્સાહના અતિરેકમાં એ શિક્ષકધર્મ ચૂકે એવા નહોતા. એમનું ઘર ગામ તળાવની પાસે સહેજ ઊંચી જગ્યા ઉપર હતું. આંગણમાં એમનો ખાટલો અને ખુરશી રહેતાં. એ ઊંચાઈ ઉપર છાપાં, સામયિકો અને પુસ્તકોથી વીંટળાઈને બાજ પક્ષી બેસી રહેતું. રેલવે સ્ટેશને જવાનો એ રસ્તો. તળાવ કે શિવમંદિર જવાનો પણ એ જ રસ્તો. ત્યાં શિક્ષકની ચોકી હતી.

એક વાર એમણે દૂરથી મને જોઈને હાક મારી, “અહીં આવો.”

જઈને સામે ઊભો રહ્યો ત્યારે એમણે હાથ પકડીને મને પોતાની પાસે બેસાડ્યો અને પીઠ ઉપર હાથ ફેરવ્યે ગયા.

“તમારી એક એક વાર્તા વાંચું છું.”

“કેવી લાગી, સાહેબ?”

“લખતાં તો તમને આવડે જ છે. એમાં કંઈ કહેવાપણું નથી.” શિક્ષકના મૌનમાં “પણ —” હતું. હું એકાગ્રતા સાથે ઝીણા અક્ષરવાળા તે ભાગની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યો.

“પણ લખવા માટે ખૂબ અનુભવ જોઈએ. જીવનને જુઓ, સમજો. પછી લખો.”

હું તો માનતો હતો કે લખવા માટે કાગળ અને પેન ઉપરાંત ત્રીજું કંઈ જોઈએ નહીં. જીવનને જોવું-સમજવું એ વળી શું? જોઈ લીધું. સમજવા જેટલું સમજ્યા, મારા ભાઈ. હવે ક્યાં સુધી હાથ જોડીને બેસી રહેવું?

મેં ઉતાવળે વિદાય લીધી. ટ્રેનનું મોડું થતું હતું!

ઉદાલક ઋષિની વાત પ્રખ્યાત છે. પુત્રને ભણવા મોકલ્યો હતો. વર્ષો પછી શિક્ષણ પૂરું કરીને એ પાછો આવ્યો તે વખતે પિતા ઓટલે બેઠેલા હતા. લાંબા વિયોગ પછી જેનું આગમન થયું હતું એ પુત્રનો ગૃહપ્રવેશ થાય એ પહેલાં પિતા-પુત્ર વચ્ચે આ સંવાદ થયો:

“આવ્યો, બેટા?”

“હા, પિતાજી.”

“ભણતર પૂરું કરીને આવ્યો?”

“હા, પિતાજી. શીખવા જેવું બધું જ શીખીને આવ્યો.”

“પણ તેં એ એક વિશે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું જેને જાણ્યા પછી બીજું કંઈ જાણવાનું બાકી રહેતું નથી?”

પુત્ર બારણામાં જ થંભી ગયો. એણે કહ્યું, “એ તો બાકી રહી ગયું, પિતાજી!”

એણે ઘરમાં પગ મૂક્યો નહીં. બારણામાંથી જ પાછો વળી ગયો “જાઉં છું. જે બાકી છે તે શીખ્યા પછી જ હવે તો આવીશ.”

તુલસીભાઈ નિવૃત્તિ પછી હમણાં સુધી જીવ્યા. જૂનું મકાન કાઢીને પુત્રોએ નવું બતાવ્યું હતું. તેને તળાવકિનારો નહોતો, પૂર્વ દિશા નહોતી, ઊંચાઈ નહોતી. નવા ઘરની નાની ઓટલી ઉપર એમની ખાટલી રહેતી. એમાં ટૂંટિયું વાળીને પડ્યા રહેતા. પક્ષાઘાત થયો હતો. હું ગામમાં જાઉં ત્યારે સવાર-સાંજ જુદીજુદી દિશાઓના રસ્તા અને નાળિયાં શોધી ખેતરોમાં ફરવા જાઉં છું. એવો એક રસ્તો એમના ઘર આગળથી નીકળતો. એ રસ્તે જવાનું થાય ત્યારે હું એમની પાસે જઈને ઊભો રહેતો. એ મારી સામે જોઈ રહેતા. બોલી શકતા નહીં.

આ દશ્યને ઉકેલી શકાય. આમ પણ આપણાં શાસ્ત્રોએ તો કહ્યું છે કે શિક્ષણ માટે ભાષાની જરૂર નથી. ગુરુ ઓટલા ઉપર બેઠા છે. સામે શિષ્યો બેઠા છે. ગુરુ મૌન છે, વિદ્યાર્થીઓને પણ કંઈ બોલવાનું નથી, છતાં શિક્ષણની પ્રક્રિયા ચાલે છે.

તે પદ્ધતિએ અમારી વચ્ચે જે સંવાદ થતો તે લગભગ આ પ્રમાણે હતો :

“ગૃહકાર્ય લાવ્યા?”

“ના, સાહેબ. એ તો રહી ગયું.”

“એક કામ સોંપ્યું તે પણ તમારાથી ન થયું?”

“અરેબિયન નાઈટ્સના જીનને સોંપે એવું કામ. થાંભલો બતાવીને કહી દીધું કે બીજી સૂચના ન મળે ત્યાં સુધી આની ઉપર ચઢ-ઉતર કર્યા કર, બેટા....!!

શિક્ષકના સ્મિતમાં રમૂજ નથી, થોડી વેદના છે.

મારી ફરિયાદ આગળ ચાલે છે, “જીવનને સમજવાનું કામ તમે સોંપ્યું હતું પણ સમજ તો આવી આવીને ઊડી જાય છે, લખીએ અને ભૂંસાઈ જાય છે –”

“ઉદાલકનો પુત્ર પાછો વળી ગયો. પછી એક દિવસે આવ્યો ત્યારે જ્ઞાનથી ઝગારા મારતો હતો. એનું મુખમંડળ બદલાઈ ગયું હતું, એ ચાલતો હતો તે રસ્તાની બે બાજુનાં વૃક્ષોનાં પાંદડાં, હવા બધું કંઈ નવા રંગ ધારણ કરતું હતું.”

“ઋષિઓની વાત જુદી છે. સાહેબ! આપણે તો સામાન્ય મનુષ્યો રહ્યાં. આપણને અમુક કામ ન ફાવે. એ તો આદેશ કરીને જીવનને થંભાવી દેતા હશે. પછી ચારે બાજુથી નિરીક્ષણ કરીને તારણો શ્લોકોમાં ટપકાવી લેતા હશે. આપણે તો ચાંદનીને શીશીમાં પૂરવા જઈએ તો એ ચાંદની ન રહે; દોડીને રંગોને મુઠ્ઠીમાં ભરીએ તો પતંગિયાનો મૃતદેહ જ હાથમાં આવે.”

“વાહ!”

“શાબાશી આપો છો પણ અહીં તો અનુભવ મેળવવા જતાં લોહીલુહાણ થઈ જવાયું છે.”

હવે શિક્ષકના સ્મિતમાં પ્રસન્નતા છે.

દર્પદરણ

નાનકડા લેખકને એના જેવો નાનકડો વિવેચક મળ્યો.

વિસનગરની નૂતન સર્વ વિદ્યાલયના મારા વર્ગમાં હું બારી પાસેની છેલ્લી પાટલી ઉપર બેસતો. એ રીતે થોડા અંદર અને વધારે બહાર રહી શકાતું. ગોવર્ધનરામ છેલ્લી પાટલી ઉપર બેસતા અને પાઠ્યપુસ્તક કે નોટબુકમાં સંતાડીને ચાલુ વર્ગે નવલકથા વાંચતા એવી બાતમી મળી એ પછી એ જગ્યા માટેનો મારો પક્ષપાત વધ્યો હતો. બીજગણિત આવડતું નહીં. હોમવર્ક માટે તો સમય જ ક્યાં હતો? બીજા શિક્ષકો આંક આડા કાન કરે પણ ગણિતવીર આવું ન જ ચલાવી લે. એમણે એક વાર મને સજા તરીકે બેન્ય ઉપર ઊભો કર્યો. છેલ્લી પાટલીનો ફાયદો એ કે બીજા વિદ્યાર્થીઓને આ જોણું જોવું હોય તો ડોક પાછળ ફેરવવી પડે! મને રમૂજ થઈ હશે તો તે થોડી, બાકી શરમ અને હીણપત વધારે લાગતાં હતાં. બે-ત્રણ મિનિટથી વધારે એ ચાલ્યું નહીં કારણ કે મારા પક્ષના દેવતાઓએ સત્વરે એમના દૂતને મોકલ્યો. ખાદીનાં ધોતી, ઝભ્ભો, જાકીટ અને ટોપી એવી આચાર્યશ્રી કલ્યાણભાઈની સૌમ્ય મૂર્તિ બારીમાં પ્રગટ થઈ. લોબીમાંથી પસાર થતાં એમની નજર પડી હતી. થોડીવાર એ મંદ સ્મિત સાથે મને, વર્ગને અને શિક્ષકને જોતા ઊભા રહ્યા. પછી એ દશ્યને સમજવા માટે ગણિતના શિક્ષકની મદદ માગી. કલ્યાણભાઈએ તો મારાં કાવ્યોનો ચોપડો માગીને વાંચ્યો હતો. મારી વાર્તા ક્યાંક છપાય તે કપાવીને સ્કૂલના નોટિસબોર્ડ ઉપર

એ મુકાવતા. પીતાંબર પટેલના મિત્ર હતા અને એ નાતે પણ મને ઓળખતા. હોમવર્કમાં બેકાળજી ન રાખવાની સૂચના સાથે એમણે મારી સજા રદ કરાવી.

વાત છેલ્લી પાટલી ઉપરનાં મારાં પરાક્રમોની નહીં પણ ઘણી બાબતોમાં મારાથી સામા છેડાના એવા મિત્ર ગુણવંતની કરવાની છે. સ્વચ્છ યુનિફોર્મ પહેરી, પટિયાં પાડી, પહેલી હરોળમાં વચ્ચેની પાટલી ઉપર વચ્ચે, બરોબર શિક્ષકના નાકની ઢાંડીની નીચે એ ડાહ્યું બેસતો અને ડમરું બોલતો. સત્ય, વિજ્ઞાન, અહિંસા અને ગણિતના સમર્થનમાં એની આંગળી સતત ઊંચી રહેતી. એના પિતા સ્કૂલમાં જ શિક્ષક હતા તે એની વધારાની લાયકાત હતી. ગુણવંતને નવલકથા વાંચવાની નૈતિક કારણોસર મનાઈ હતી તેવું એણે મને કહ્યું હતું. વર્ગની બેઠક વ્યવસ્થાના તેમ જ જીવનના આટાપાટામાં હું અને ગુણવંત સામસામે ઊભા હતા. આમ છતાં મજાની વાત એ હતી કે એ બધાની ઉપરવટ જઈ અમે મિત્રો હતા. અમારી વચ્ચે સ્પર્ધા નહોતી. એ એન્જિનિયર કે ડૉક્ટર બનવા તરફ તીરની ગતિએ જઈ રહ્યો હતો. મારે તો કોઈ દિશા નહોતી.

એ ગુણવંતે એક વાર મને કહ્યું, “તારી વાર્તાઓની ફાઈલ મને આપીશ? મારે જોવી છે.”

ક્રિયાપદની પસંદગી ધ્યાન ખેંચે એવી છે. વાંચવી છે એમ નહીં, જોવી છે.

‘આરામ’, ‘નવનીત’, “અંજલિ” ઉપરાંત બીજાં અનેક સામયિકોમાં લખાયેલી પચીસ ઉપર વાર્તાઓની ફાઈલ દળદાર હતી. તે મેં બીજા દિવસે ગુણવંતને આપી. થોડા દિવસ પછી એ ફાઈલ પરત કરતાં એણે ઈશારાથી સૂચવ્યું – નિરાંતે વાત કરીએ. રિસેસમાં વર્ગ ખાલી થઈ ગયો ત્યારે એકાન્તમાં હું અને મારા વિવેચક સામસામે આવ્યા.

“વાંચી?”

“વાંચી.”

ટટ્ટાર, શાંત-ગંભીર. ચહેરા ઉપર કોઈ ભાવ નહીં.

“આગળ કંઈક બોલ.”

એ આગળ બોલ્યો, “મોટા ભાગની વાર્તાઓ મૌલિક ન લાગી.”

મને કહેવાનું મન થયું કે તને આટલો મોટો શુદ્ધ સાહિત્યિક શબ્દ આવડે છે એની નવાઈ મને લાગી!

“મૌલિક નહીં તે કયા અર્થમાં?”

“એમ લાગે કે આ બધું ક્યાંક વાંચ્યું છે.”

પહેલી વાર્તા છપાઈ ત્યારે અમારા વર્ગશિક્ષક આઈ.બી. પટેલે મને કોમન-રૂમમાં લઈ જઈને બધા શિક્ષકોની સમક્ષ ગર્વ સાથે રજૂ કર્યો હતો. તાજાં બી.એ. થઈને આવેલાં ગુજરાતીનાં શિક્ષિકાબહેન વર્ગ છૂટ્યા પછી બારણા પાસે કે લોબીમાં ઊભો રાખી મારી સામે સાહિત્યિક ટહુકા કરતાં – આ વાંચ્યું, ફલાણું જોયું? લખવા માટે ક્યો સમય વધારે ફાવે? વાર્તાનો વિચાર ક્યાંથી આવે?

ચારે તરફ આ હતું ત્યારે ગણિતના ઉસ્તાદ અને કલાના શત્રુ એવા ગુણવંતે ઠંડે કલેજે પ્રહાર કર્યો. મેં કહ્યું, થેંક્યુ. એણે કહ્યું, દોસ્ત ખોટું લગાડતો નહીં. મેં કહ્યું, ના રે એમાં ખોટું શું લગાડવાનું હોય.

મેં ગુણવંતને કહ્યા તે શબ્દો ખોખલા શિષ્ટાચારના નહોતા. ખરેખર મને ખોટું લાગ્યું નહોતું. એક ક્ષણ નવાઈ લાગી કારણ કે પ્રતિભાવ સાવ અણધાર્યો હતો પણ તરત એણે મને વિચારતો કરી મૂક્યો. આ જ વાત બીજેથી પણ જુદા શબ્દોમાં આવી હતી. અનુભવ મેળવ્યા પછી લખવું એવી સલાહ તુલસીભાઈ અને અન્ય આપતા હતા તેની પાછળ પણ આ ખ્યાલ હશે. અનુભવ વગરનો કિશોર સમર્થ સાહિત્યસ્વામીઓને આદર્શ તરીકે દષ્ટિ સમક્ષ રાખીને લખે, કદાચ એને ગદ્ય આવડે, સંવાદો ફાવે, પ્રસંગોની ગોઠવણી કરી શકે, પણ એમાં અનુભવનું સત્ય ન જ હોય.

ગુણવંત સાથેની આ મુલાકાતથી મને ફાયદો જ થયો. થોડા દિવસ હું મારી બધી વાર્તાઓ મનોમન તપાસી ગયો ત્યારે વળી આત્મવિશ્વાસ આવ્યો. મને લાગ્યું કે એના અભિપ્રાયમાં આંશિક સત્ય જ હતું. કેટલીક વાર્તાઓ મેં જે પ્રત્યક્ષ જોયું અને અનુભવ્યું હતું એમાંથી સૂઝી હતી. એ વાર્તાઓમાં બહારની કોઈ અસર નહોતી. એમાંની એકાદ-બે અત્યારે યાદ આવે છે. તે વર્ષે વરસાદ ઓછો હતો અને અછત, દુષ્કાળ એવા શબ્દોની જગ્યાએ સહુ વારંવાર કહેતાં - “વરહ ખૂબ કાઠું છે.” શ્રાવણમાં વૈશાખ હતો ત્યારે એક બપોરે એક બનાવ બન્યો. “ચોર ચોર” કરતું ગામ ઊમટ્યું. પાદરે ટોળાની પાછળ ઊભા રહીને મેં જે દશ્ય જોયું તે વિષમ હતું. કોઈનાં ખાસડાં કે ગાભા એવી ચોરી કરીને સરકી જતી બે માગણ સ્ત્રીઓને કોઈ ચકોર પુરુષે પકડી પાડી હતી. એમને ખૂબ માર પડ્યો હતો અને ગાલેકપાળે લોહીના ડાઘ હતા. ટોળાનો કોલાહલ હતો, સામે બે સ્ત્રીઓનું મૂંગું ચિત્ર હતું. કાળા-જાડા સાલ્લા, ખૂબ ગૂંથેલા ભૂખરા કેશ, ઘાટીલા ચહેરા અને પાતળી ઊંચી કાયા. વાગ્યું હતું, લોહી નીકળ્યું હતું, ચારે તરફ ગામલોકો ઘેરીને ઊભાં હતાં, પણ એમના ચહેરા ઉપર કોઈ ભાવ નહોતો. ચુપચાપ જોયા કરતી હતી. કદાચ જે બોલાતું હતું તે સમજતી પણ નહીં હોય. એમની ભાષા કચ્છી કે વાગડી હશે.

સાવ મેળ વગરનું દશ્ય. આવું જાજરમાન રૂપ અને ખાસડાંની ચોરી? ખાસડાંની ચોરી બદલ આટલી હિંસાપત? બે અસહાય પરદેશી સ્ત્રીઓની વિરુદ્ધમાં આખું ગામ? સહુ દુષ્કાળથી ત્રસ્ત હતાં, વિષમતા ચારે તરફ હતી. પેલી સ્ત્રીઓ અને આ ગ્રામવાસીઓ સમદ્રુષ્ટિયાં હતાં. તે તો સામસામે નહીં પણ એક પક્ષમાં હોવાં જોઈએ. કિશોર ચિત્તને વ્યથિત કરતી વાત એ હતી કે સ્ત્રી, રૂપાળી કે બીજા પ્રકારની, દેશી કે પરદેશી, આપણી કે અન્યની, કારણ ગમે તેટલું મોટું હોય, પણ તેનું અપમાન?

‘કાઠું વરહ’ નામની વાર્તા એ અનુભવમાંથી આવી હતી. આ મેં ગુણવંતને કહ્યું નહીં.

એક દિવસે કોઈ કારણે લખવાનું છોડીને મારે નીચે જવું પડ્યું. ઘરની બહાર નીકળ્યો તો એક ઓટલા ઉપર કોઈ અજાણી છોકરીને જોઈ. થોડી ફિક્કી પણ નમાણી હતી. એક જ વાર જોયેલો એ ચહેરો આજે પણ યાદ છે. હું કોઈ બહાને એની નજીક ગયો, કુકડાની જેમ ગરદન ફુલાવીને ચાલ બતાવી. નવીનકોર પરોણી ઉપર મારા પ્રયોગોની શી અસર થઈ તે યાદ નથી પણ તે દિવસોમાં વાર્તા લખવા માટે મારી જરૂરિયાત ઓછામાં ઓછી હતી. આંખોમાં હાસ્યનો અણસાર આવે અથવા આવ્યો એવું હું માની શકું તો ભયોભયો! પાછો જઈને બેઠો ત્યારે જે લખતો હતો તેને હડસેલીને નવી વાર્તા આવી. બાળલેખક, નવી છોકરીને જુએ, બધું બાજુએ મૂકીને નવી વાર્તાની માંડણી કરે - “એક રાજકુમારી હતી...” -

“રાજુની વાર્તાઓ” નામની એ વાર્તા કુંદનિકાબહેનને ખૂબ ગમી હતી અને ‘નવનીત’માં છાપી હતી. વર્ષો પછી એક પત્રમાં એમણે એ વાર્તાને યાદ કરી હતી.

એ વાર્તા વિશે પણ મેં ગુણવંતને કહ્યું નહીં. મારે કંઈ સાબિત કરવું નહોતું.

જૂના પત્રો ફરીથી વાંચતાં

મારી પાસે જૂના પત્રોની એક થોકડી છે. એમાંના મોટા ભાગના ૧૯૬૨ પહેલાંના છે. દરેકને બરોબર વચ્ચે હૃદયની આરપાર એક છિદ્ર છે જે સૂચવે છે કે અસલ એ પત્રો ફાળકામાં ભરાવેલા હતા. એક છોકરો ગડબડિયા અક્ષરે રદ્દી કાગળોમાં લખીને વાર્તાઓ મોકલ્યે જાય ત્યારે સામે પક્ષે સંપાદકોની જે દશા થતી હશે તેનું આછું ચિત્ર એમાંથી મળે છે. ‘નવનીત’, ‘આરામ’, ‘સંદેશ’, ‘પ્રતીક્ષા’, ‘અંજલિ’, ‘આરાધના’, ‘ફૂલછાબ’, ‘જયપુરનું કોઈ હિન્દી માસિક લહર’ – વાર્ષિક માસિક કે દૈનિક, ઉદ્ભવસ્થાન મુંબઈ, જોરાવરનગર કે બીલખા, સમદષ્ટિ પ્રાપ્ત કરેલ હોઈ કોઈને મારે હાથે અન્યાય ન થઈ જાય તેનું હું ધ્યાન રાખતો.

પત્રોમાં સંપાદકોની વેદના સંઘરાયેલી છે.

જોકે ત્રીજે માળે છાપરાના છેડે નીચા ભાગમાં લટકતો એ ફાળકો મારા કરતાં જૂનો હતો અને અભરાઈ ઉપર સંઘરાયેલી ચોપડીઓની જેમ આનંદ અને રમૂજથી શરૂ કરી એ રહસ્યભરી દિશાઓમાં લઈ જતો હતો. બધા પત્રો સાહિત્યિક નહોતા. અન્ય પ્રકારના થોડા હતા અને એમાં કુટુંબના ઈતિહાસનાં ફાટેલાં પ્રકરણો હતાં. કેટલાક પત્રો ૧૯૫૫-૫૬ના હતા. એ વર્ષ તો પિતાજીની છેલ્લી માંદગીનું. ત્યારે જેની હાજરીની જરૂર હતી તે જ્યેષ્ઠ પુત્ર માંડ પચીસનો તે નોકરી અર્થે બહાર વસ્યો હતો. અચાનક, કોઈ તૈયારી વગર એને વડીલ બની જવું પડ્યું હતું.

આવડે એવી ભાષામાં એ વૃદ્ધ પિતાને – શું લખતો હશે? મેડીના અંધારામાં સંતાઈને હું એ જૂના પત્રો વાંચતો. થોડો જ પ્રકાશ ચળાઈને આવતો, એ ઉંમરે, તેથી બધું સમજાતું નહીં પણ ભાષાનો પ્રપંચ મૂંઝવતો. હાંસિયો પણ રાખ્યા વગર આંતરદેશીયને ઝીણા અક્ષરે આગળપાછળ ભરનારને એ વાતનું સતત ધ્યાન રાખવું પડતું કે મનમાં હોય તે લખાઈ ન જાય.

આ આડવાત થઈ. કુટુંબના પત્રો અહીં અપ્રસ્તુત છે. અપ્રસ્તુત હશે માટે તો સચવાયા નથી. વીણીવીણીને બાળલેખકે પોતાની પ્રવૃત્તિને લગતા પત્રો જ સાચવ્યા છે. કેવું એનું સંપાદન! એટલી મોટી આગ લાગી ત્યારે બાળકને એની લખોટીઓની જ ચિંતા હતી.

એ પત્રોએ મારી સાથે પ્રવાસ કર્યો છે. ફાળકેથી નીકળીને કબાટના એક ખાનામાં રહ્યા. વિસનગર, સુરત, ભાવનગર, પાલનપુર એ દરેક શહેર અને એમાં નાનેરા નોકરિયાતને શોભે એવાં ભાડાનાં અનેક મકાનો. આ લખતી વખતે જરૂર પડી અને કબાટો માળિયાં ફેંધાં ત્યારે એક નાની પોટલી નીકળી. હળવેથી એની ગાંઠ ખોલી. બધાને જુદા કરીને ફરશ ઉપર પાથર્યા. જીર્ણ થઈ ગયા છે. કાળદેવતાએ ઘણા અક્ષરો ભૂંસી નાખ્યા છે.

સૌથી વધારે પત્રો આરામના સંપાદક શ્રી પીતાંબર પટેલના છે. ‘વર્ષા’ નામનું વાર્તામાસિક મુંબઈથી પ્રગટ થતું. તેના તંત્રી શ્રી સકલચંદ્ર શાહના ઘણા પત્રો છે. ભારતીય વિદ્યાભવન દ્વારા નવા પ્રસિદ્ધ થનાર ડાયજેસ્ટ ‘નવનીત’ વિશેની જાહેરાત ક્યાંક વાંચીને તરત મેં રોકડી વાર્તા મોકલી. ‘સમાચાર’ નામની એ વાર્તા ‘નવનીત’નાં પહેલાં વર્ષમાં જ છપાઈ. એવી બે-ત્રણ વાર્તાઓ પ્રગટ થઈ ને પછી તેનાં સંપાદક કુંદનિકાબહેન કાપડિયાનો પત્ર આવ્યો. તમે કોણ છો, શું કરો છો, તમારી આજુબાજુનું જીવન, વાતાવરણ – તે જાણવાની ઈચ્છા છે. જવાબમાં મેં જે આવડ્યું તે લખ્યું. દસમામાં ભણું છું એ જાણ્યા પછી એમનો મારા તરફનો પક્ષપાત વધ્યો. કોલેજનાં વર્ષોમાં મારું લખવાનું બંધ થયું ત્યાં સુધી એમણે મારી વાર્તાઓ છાપી.

મોટા ભાગના પત્રોમાંથી એક તારણ એવું નીકળે છે કે તે વખતના સંપાદકો ઉત્સાહના વિષયમાં લેખકથી ઊતરે એવા નહોતા. થોડાં અવતરણો જોઈએ:

‘વાર્તા મળી છે. મમતા બતાવી છે તે બદલ અત્યંત આભારી છું.’

“આ પત્રથી વિનંતી કરીએ છીએ. આશા રાખીએ?”

“હમણાં. કેમ કંઈ થોકબંધ મોકલતા નથી?”

“આ વર્ષે તમારી વાર્તાથી જ દિવાળી અંક છાપવાનું શરૂ કરીશું.”

“વાર્તાઓ મળી. ત્રણે ગમી છે અને સ્વીકારી છે.”

જથ્થો, થોક, બહુવચન બહુવચન!

એક સાહિત્યેતર તત્ત્વ કેટલાક પત્રોમાં ડોકિયાં કરી જાય છે :

જુલાઈ ૬૪ સુધીના અંકોમાં આપની કઈ કઈ કૃતિઓનો પુરસ્કાર બાકી રહી ગયો છે તે વિગતે જણાવશો... તુર્ત જ મોકલાવીશ. લિ... (એકાદ કૃતિ જરૂર પાઠવશો.)

“...આર્થિક મુશ્કેલીઓએ અમને વિરક્ત જેવા કરી દીધા હતા. એક એવો આઘાત હતો જેણે અમને નિષ્ક્રિય બનાવી દીધેલા... ખેદ સાથે જણાવવાનું કે આ વર્ષે પુરસ્કાર મોકલવાની હાલતમાં રહ્યા નથી. મોકલી (અવાચ્ય) એમ નથી. એ માટે ઉદારતાથી માફ કરશો?”

આવા બે-ત્રણ પત્રો જ છે, પણ તે ભૂતકાળ વિશે, સ્મરણોના સ્વરૂપ વિશે વિચાર કરતા કરી મૂકે તેવા છે. આપણી હાજરીમાં ટેલિફોન ઉપર કોઈ વાત કરતું હોય ત્યારે એના એકલાના સંવાદ જ આપણને સંભળાય છે. આવા પત્રોના વાચનમાં પણ એક જ પક્ષના સંવાદો સંભળાય છે. મેં લખેલા પત્રોની નકલો મારી પાસે નથી. સામેવાળાઓના ઘરને ત્રીજો માળ અને એ ત્રીજા માળે

અંધારામાં લટકતા ફાળકા નહીં હોય તેથી એમણે મારા પત્રો નહીં સાચવ્યા હોય એમ માની લઉં છું. આ સંજોગોમાં, મેં શું લખ્યું હશે તે વિશે ધારણા જ કરવાની રહે છે. મેં પુરસ્કારની ઉઘરાણી કરી હશે? એ નાણાંનો ઉપયોગ તો ચોપડીઓ ખરીદવા માટે જ થતો, બીજો કોઈ ઉપયોગ ત્યારે આવડતો નહોતો, છતાં એ ભોળા જમાનાના સંપાદકો પાસે, આ રીતે, ઉઘરાણી કરવી તે કેવું કહેવાય?

સ્મરણો લખવા બેઠેલા માણસને પરાજિત કરે તેવો પ્રશ્ન આ છે— મને સારીસારી વાતો યાદ હતી પણ આ કેમ યાદ નહોતું? સ્મૃતિ કેમ આટલી અનુકૂળ બનતી હશે?

‘ધ ઇનોસન્ટ’ (માસૂમ) નામની ગ્રેહમ ગ્રીનની એક વાર્તા આ સંદર્ભમાં યાદ આવી. એનો નાયક વર્ષો પછી પોતાના બાળપણના શહેરમાં જાય છે. બાર વર્ષની ઉંમર સુધી એ ત્યાં રહ્યો હતો. એ શેરીઓ અને એ હવા એની સ્મૃતિને સતેજ કરે છે એમાં ભુલાયેલું ઘણું યાદ આવે છે. પોતે એક કિશોરીને પ્રેમ કરતો, એને ઘેર જતો, એ પણ યાદ આવે છે. ખૂબ અમૂઝાણ થાય, ન સમજાય તેવી લાગણીઓ થાય ત્યારે બાળક એક કાગળમાં એમને વ્યક્ત કરતો. એ કાગળનું શું કરવું? એના ઘરના દરવાજાના થાંભલામાં એક નાનું બાકોરું હતું એમાં એ સંતાડી દેતો, જાણે પ્રેમિકાને પત્ર લખીને ટપાલ પેટીને હવાલે કર્યો. નાયક ઉત્સાહથી ત્યાં પહોંચે છે તો પેલો દરવાજો હયાત છે અને બખોલ પણ છે! અંદર આંગળી નાખી જુએ છે તો એક પત્ર પણ નીકળે છે. વરસાદમાં, બરફમાં એ સચવાઈ રહ્યો છે. ઉત્સાહથી ઉઘાડીને જુએ છે તો એમાં કંઈ લખાણ નથી, ફક્ત સ્ત્રી-પુરુષનાં અંગોનાં અભદ્ર ચિત્રો છે.